

Lietuvos moksleivių pilietiškumo ir tautinio tapatumo formavimosi prielaidos

Asta Ranonytė

Jaunesnioji mokslo darbuotoja
Socialinių tyrimų institutas
Etninių tyrimų centras
Saltoniškių g. 58, Vilnius
Tel. 370 5 272 20 63
El. paštas: ranonyte@ktl.mii.lt

Svarstant tautinio tapatumo ir pilietiškumo reikšmę besikuriančios vieningos Europos kontekste svarbu ne tik apibūdinti juos kuriančius ir palaikančius socialinius, kultūrinius ir istorinius veiksnius ar kylančias išorines bei vidines grėsmes, bet ir apibūdinti kiekybinius bei kokybinius jų parametrus. Remiantis teorinėmis priegomis ir atliktu moksleivių empiriniu tyrimu analizuojamas tautinio tapatumo ir pilietiškumo ryšys, atskleidžiamas skirtingas tautinio tapatumo ir pilietiškumo suvokimo ir raiškos lygmuo lietuvių, rusų ir lenkų moksleivių grupėse.

Įvadas

Pilietiškumo dimensija atskleidžia pilietybės, kaip formalaus, vieno svarbiausių demokratizacijos elementų, pilietinės visuomenės kūrimosi ir kismo plačiąją prasmę. Joje dominuoja kompetencijos, motyvacijos, atsakomybės, įsitraukimo, tapatinimosi, praktinės veiklos, aktyvumo pradai ir vertybinės nuostatos. Pilietiškumas, kaip sąvoka ir reiškinytis, yra atviras interpretacijai ir kaitai. Tai atveria galimybes įvairiems jo turinio, formavimosi, raiškos, objekto ir subjekto, laikotarpio ir erdvės tyrimo pūjūiams.

Lietuvos istoriniame ir kultūriniame kontekste brėžiama savita pilietinės kultūros, pilietiškumo ir tautinio tapatumo trajektorija. Demokratinių tradicijų trapumas, būdingų tautos

bruožų specifika, šalies geopolitinė padėtis bei kiti veiksniai lėmė, kad šiandieninėje visuomenėje besikurianti pilietiškumo samprata ir jos ryšys su tautiniu tapatumu patiria vis naujus iššūkius bei išbandymus ir yra be paliovos renovuojama. Europos Tarybos sprendimu 2005 metais yra paskelbti Europos pilietiškumo ugdymo per švietimą metais¹. Šis veiksnys patvirtina tematikos aktualumą šiandieninėje visuomenėje.

¹ Europos Taryba nori atkreipti dėmesį į svarbų švietimo vaidmenį ugdant aktyvų pilietiškumą, plėtojant demokratinę kultūrą ir socialinę sanglaudą. „Metų“ konferencijoje pabrėžiama, koks vaidmuo tenka piliečiams užtikrinant demokratijos funkcionavimą, ir pateikiamas veiksmų planas, kaip užtikrinti bendradarbiavimo sistemų ir mechanizmų įgyvendinimą, siekiant plėtoti aktyvų jaunimo pilietiškumą (pagal konferencijos „Pilietiškumas ir švietimas Lietuvoje“ (2005 03 31) medžiagą).

Sociologiniai ir edukologiniai moksleivių pilietiškumo raiškos ir tapatumo tyrimai yra patys įvairiausi. Pagal taikomus metodus juos galima skirstyti į kiekybinius (apklausos) ir kokybinius (mokymosi programų ir priemonių turinio analizė). Taip pat juos galima skirstyti pagal pasirinktus respondentus, nes yra apklausiami mokiniai, mokytojai, tėvai, įvairių programų rengėjai kaip ekspertai. Pilietiškumo raiškos ir tautinio tapatumo tyrimai daromi pasirinkus skirtingo amžiaus, lyties, etninės grupės atstovus. Vieni svarbiausių tyrimų yra tarptautiniai lyginamieji, kuriais galima įvertinti Lietuvos padėtis kitų valstybių kontekste ir išryškinti bendrąsias moksleivių pilietiškumo raiškos tendencijas. Tyrimo turinys taip pat gali būti labai įvairus – pilietiškumo samprata ir jo ugdymas (Dapkienė, 2002; Juozokienė, 2002), pilietiškumo atskleidimo lygis (Čepienė, 2001; Klicperova-Baker, 1999; 2002; Zaleskienė, 2002), tautinio tapatumo formavimasis ir raiška (Andersone, 2002; Antinienė, 2005; Tamošiūnas, 2003).

Šiame tyrime orientuojamasi ne į brandų ir visas politines bei pilietines teises turintį pilietį, o į moksleivių populiaciją, kuri yra jautriausias politinių, socialinių, ekonominių ir kultūrinių permainų indikatorius. Šio **tyrimo objektas** – Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklų 11 klasių moksleiviai, kurie mokosi lietuvių, lenkų ir rusų dėstomąja kalba. **Straipsnio tikslas** – apibūdinti moksleivių pilietiškumo ir tautinio tapatumo formavimosi prielaidas bei atskleisti ryšio tarp šių dviejų fenomenų raišką. Straipsnyje, remiantis keliomis teorinėmis priegomis, pristatoma pilietiškumo samprata, remiantis empiriniais duomenimis – tapatumo funkcijos ir jo tyrimų specifika analizuojami skirtumai tarp lietuvių, lenkų ir rusų tautinio tapatumo ir pilietiškumo suvokimo lygmens ir raiškos.

Pilietiškumo teorinė samprata ir jos įgyvendinimas Lietuvos švietimo institucijose

Pilietiškumas, kaip socialinė kategorija, pirmiausia sietinas ne su formaliu statusu, o su aktyvia nuostata, procesu ir veikla. Piliečio įgyjamos politinės, teisinės, kultūrinės ir ekonominės kompetencijos apibrėžia jį kaip visateisį visuomenės narį (Janoski, 1998, p. 5–12). Neužtenka žinoti, kas yra pilietiškumas, bet reikia turėti pakankamai kompetencijos ir motyvuotos atsakomybės pasinaudoti savo pilietinėmis teisėmis. Pilietiškumas apima požiūrių, nuostatų ir veiksmų amplitudę nuo sąmoningo tapatinimosi su valtybe ar bendruomene iki pozityviu arba negatyviu veiksmu išreikšto dalyvavimo joje vykstančiuose politiniuose ir socialiniuose procesuose.

Šiame straipsnyje remiamasi klasikine (T. Marshall), liberaliaja (J. Rawls, R. Nozickas, F. A. Hayek), komunitarine (C. Pateman, C. B. Macpherson) ir kosmopolitine (J. Habermas, R. Falk, H. Van Gunstern) pilietiškumo analizės prieiga. Šios teorijos atskleidžia įvairius tiriamo fenomeno aspektus, iš kurių galima išskirti du:

- Pilietiškumas kaip tam tikro tapatumo priiskyrimas, kuris praktiškai reiškiasi per tam tikrą teisų ir įsipareigojimų, kurie nustato santykius tarp atskirų piliečių ar jų grupių ir valstybės, visumą.
- Pilietiškumas kaip piliečių galios ir atsakomybės raiška visuomeniniame gyvenime.

Mokslinėje literatūroje (Bridges, 1994, p. 4; Dudley, 1999, p. 65) teigiama, kad pilietiškumas nėra prigimtinė duotybė, o socializacijos procese įvairių institucijų išugdomas ir formuojamas fenomenas. Viena pagrindinių, bet ne vienintelė socializacijos proceso dalyvių yra švietimo sistemos institucijos, kurios, anot P. Burdieu,

yra ne kas kita, o tik valstybinio užsakymo vykdytojos – jos kuria ir auklėja tokius piliečius, kurių reikia pačiai valstybei. Mokykla ir švietimo sistema yra vienas svarbiausių veiksnių, kurie sudaro prielaidas išmokti ir suvokti buvimo visuomenėje taisykles (Bourdieu, 1998, p. 35–37). Lietuvos švietimo sistema yra prioritetinga sritis, kuri rengia ir įgyvendina pilietiškumo ugdymo programas, metodines priemones, vadovėlius, inicijuoja ir kuruoja šalies ir tarptautinius projektus, susijusius su pilietiškumo ir patriotizmo ugdymo, tautinio tapatumo išsaugojimo, demokratiškos vertybių puoselėjimo tematika.

Nuo 1990 metų, atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę, mokyklas pasiekė jau keletas bendrųjų mokymosi programų redakcijų, kurių kontekste kito ir pilietiškumo turinio, ugdymo formų ir siekiamų rezultatų samprata. Pirmaisiais XX amžiaus dešimtojo dešimtmečio metais švietimo programų gaires lėmė tautinės mokyklos idėja, kuri buvo paremta tarpukario Lietuvos idealais. Tai buvo savalaikė atgimstančios Lietuvos paramos išraiška, bet nauji laiko reikalavimai ir problemos vertė ne tik revizuoti programas, bet ir kurti naujas.

Atsakingo, pajėgaus gyventi laisvoje valstybėje, įsipareigojusio demokratinei Lietuvos visuomenei ir valstybei piliečio ugdymo idėja brenė kartu su laisvės, nepriklausomybės, demokratijos idėjomis. Jau pačioje švietimo reformos pradžioje pasirodė integruojanti pilietinio ugdymo programa, parengta M. Lukšienės (1991). Joje apibrėžtos bendrosios kultūrinės, dorovinės, psichologinės pilietiškumo ugdymo prielaidos, aptarta žinių apie demokratiją bei demokratinės gyvensenos patirties kaupimo svarba ir būdai. Vėliau pilietinės sąmonės, pilietinės kultūros ugdymo idėja iškeliamą kaip vienas iš prioritetingų švietimo sistemos tikslų, kuriam siekti reikia bendrų visų ugdytinių ir ug-

dytojų pastangų. Sukurtuose „Pilietinio išsilavinimo standartuose“ konkretinami pagrindiniai pilietinio ugdymo uždaviniai, daugiausia dėmesio skiriant tikėtiniems mokinių išsilavinimo rezultatams.

Pilietinės visuomenės pagrindų kurso, dėstomo bendrojo lavinimo mokyklos VII, VIII ir X klasėse, tiksluose ir uždaviniuose akcentuojamos universalios demokratijos vertybės ir piliečio raiškos erdvės. Programinių nuostatų turinyje atsispindi bandymai neutralizuoti sovietinės patirties reliktus, formuoti vakarietiško tipo pilietinį sąmoningumą, mokyti piliečius pasinaudoti savo teisėmis ir atlikti pareigas. Remiantis parengtomis mokymo programomis, joms įgyvendinti skirta metodinė medžiaga, mokymo(si) procese *moksleiviams padedama pažinti ir suvokti*:

- Demokratinės visuomenės bei valstybės žmogaus ir piliečio laisvės, teisės ir pareigos (jų sampratos istorinę raidą ir pagrindinius jas įtvirtinančius dokumentus).
- Pagrindinius atviros, demokratinės visuomenės bruožus, demokratiškos institucijų funkcionavimą ir istorinę raidą.
- Asmens dalyvavimo tautos gyvenime galimybes ir būdus, atsakomybę už tautos likimą.
- Asmens dalyvavimo šiuolaikinės demokratinės valstybės gyvenime bei tvarkyme prielaidas, galimybes, būdus, formas ir atsakomybę.
- Lietuvos Respublikos Konstituciją, politinę bei teisinę sistemas, pagrindinių valstybės institucijų funkcijas.
- Dabarties demokratijos tendencijas pasaulyje.
- Ugdytis nuovoką apie žmogų kaip asmenį, turintį įvairių teisių ir pareigų, atsakingą už savo sprendimus ir veiklą.

Moksleiviams padedama ugdytis gebėjimus ir įgūdžius, leidžiančius:

- Bendrauti ir bendradarbiauti.
- Ginti savo teises, laisves ir įsitikinimus.
- Prisiimti asmeninę atsakomybę, įsipareigoti bendruomenės idealams ir veiklos projektams.
- Susidaryti elementarius dalyvavimo viešajame gyvenime įgūdžius (Pilietinis ugdymas mokykloje, 1998, p. 46).

Europos Tarybos parengtoje *All-European Study on Education for Democratic Citizenship Policies* (www.coe.int) Europos valstybių švietimo sistemos prioritetų, rengiamų mokymo programų, projektų ir jiems skirtos mokomosios medžiagos ataskaitoje buvo išskirti du pilietiškumo ugdymo modeliai – centralizuotas ir decentralizuotas, kurie, nors turi tam tikrų turinio ir formos ypatumų ir skirtumų, naudojami visose Europos šalyse. Šios ataskaitos rengėjai pažymi, kad Rytų Europos šalims, taip pat ir Lietuvai, būdingas centralizuotas pilietiškumo ugdymo modelis. Tiek formaliam, tiek neformaliai švietimui rengiamos universalios, visoms švietimo įstaigoms vienodos mokymo programos ir jų įgyvendinimo priemonės. Mokykloms ir net visuomeninėms organizacijoms, nepaisant jų kultūrinio, socialinio ar regioninio konteksto, „nuleidžiamos“ naujos koncepcijos, jų įgyvendinimo gairės ir siektini rezultatai. Mėginimas jėga paveikti protus, padaryti juos „teisingus“ ir standartiškai pilietiškumą kelia ne tik pilietiškumo standarto, pilietiškumo žinių monopolio problemą, bet ir visiško piliečio ir valdžios nesusikalbėjimo grėsmę (Degėsys, 2005, p. 313).

Tokio centralizuoto ugdymo šalininkai teigia, kad taip švietimo sistemoje įgyvendinamas lygių galimybių principas, suteikiamos vienodos finansavimo sąlygos ir kuriamas mobilus ugdymo tinklas, kuris yra svari mokyklų bei kitų

organizacijų, asociacijų ar draugijų bendradarbiavimo ir jų veiklos koordinavimo prielaida. Bet toks veiklos organizavimas slopina atskirų individų ir jų grupių iniciatyvą, sąmoningumą ir atsakomybės jausmą atskirų institucijų lygmeniu.

Moksleivių tautinio tapatumo formavimosi ypatumai

Atskleidžiant pilietiškumo turinį, išskiriamas vienas svarbiausių jo elementų – tautinis tapatumas. Socialinis tapatumas dažniausiai apibrėžiamas kaip bendrinė sąvoka. Tai – žmonių kaip socialinių būtybių charakteristika ar savybė, t. y. kiekvieno asmens supratimas, kas yra jis ir kas – kiti (Dictionary of Sociology, 1998, p. 293). Pirmiausia tai yra absoliutaus tapatumo sąvoka, reiškianti „tai tapatu tam“. Antra, ji yra atskyrimo, išskirtinumo samprata, apibūdinanti nuoseklumą, pastovumą ir tęstinumą laike. Socialinis tapatumas atsako į klausimą, kiek jį pripažįstantys individai yra panašūs ir kiek skiriasi. Bet tapatumui tampant daugiskaitine dimensija, galima aptikti ir kitą jo aspektą, kuriuo jis suvokiamas kaip diskursyvi ar simboliinė konstrukcija.

Šiuolaikiniai teoriniai požiūriai (Berger, 1995; Jenkins, 1996; Peterson, 1999, p. 19; Tajfel, 1982, p. 119–120; Waever, 2002, p. 25) akcentuoja procesinę tautinio tapatumo prigimtį – jis įgyja lankstaus, išsiderėto, daugiareikšmio ir net instrumentinio fenomeno išraišką. Vienas iš specifinių tapatumo bruožų – kad jis nėra suteiktas kartą ir visiems laikams. Tapatumas sukomponuotas iš atskirų sudedamųjų dalių ar jų aspektų, vadinamų „daliniiais tapatumais“. Individas, pripažindamas savo socialinį, rasinį, religinį, etninį ar kultūrinį tapatumą, kuria jų visuminę struktūrą.

Be to, tautinio tapatumo formavimasis – tai tęstinis procesas, trunkantis visą asmens gyve-

nimą, į kurį įsipina istorinė atmintis bei kultūrinis paveldas, kuriuos jis perima nuolatinės interakcijos ir socializacijos procese.

Tautiniam tapatumui galima priskirti šias pagrindines funkcijas:

1. Standartizuoja praktinę veiklą, kuria ir saugo kolektyvines vertybes (Tamir, 1993, p. 11).
2. Kuria homogenišką kultūrinę terpę, tenkina autentiškumo bei originalumo poreikį bei užtikrina istorinį tęstinumą.
3. Padeda pasirinkti ir adekvačiai dalyvauti bendruomenės, su kuria tapatinamasi, veikloje.
4. Sudaro sąlygas užmegzti ir palaikyti ryšius su kitais, atlieka riboženklį funkciją tam tikroje teritorijoje tarp „savųjų“ ir „svetimųjų“ (Modern Roots, 2001, p. 3).
5. Tenkina saugumo, politinio suverenumo, demokratinio įteisinimo ir solidarumo poreikį (The Origins of National Interests, 1999, p. 111).
6. Generuoja skirtinius tautinius išpareigojimus ir lūkesčius (Miller, 1993, p. 48).

Svarbi tapatinimosi proceso tendencija yra tai, kad žmonės ar jų grupės, išreiškdami savo tapatumą, dažniausiai naujai patiriamas situacijas ir išskylančias problemas vertina ne pagal teoriniu lygmeniu suformuluotus tapatumo modelius, o pagal stereotipus, subjektyviu nusiteikimu pagrįstą savo patirtį. Tautinis tapatumas ir bendra savivoka reiškiasi ten, kur reiškiniai, procesai ir kultūros srautai yra įvietinti erdvėje ir laike, pritaikyti prie elgesio tipų per socialinės veiklos rutinizavimą (Edensor, 2002, p. 34).

Paauglystės tarpsnyje, pagal E. Eriksono išskirtus paauglio pažintinės raidos etapus, individas patiria tapatumo arba vaidmenų sumaištį laikotarpį, kai veikiamas brendimo proceso, vidinio dinamizmo ir socialinės aplin-

kos sąlygų, įgyja tapatumo jausmą ir jo suvokimą. Įveikdamas tapatumo krizę, paauglys eksperimentuoja socialiniais vaidmenimis, išgyvena „negatyvaus tapatumo“ tarpsnį, suskuria asmeninių vertybių sistemą (Erikson, 1968, p. 114). Bet reikia pažymėti, kad paaugliui tenka kurtis / pripažinti / suvokti net kelias socialines tapatybes iš karto. Tai sąlygoja jo kintantis statusas visuomenėje, įgyjama socialinė ir kultūrinė patirtis, formalūs visuomenės nustatyti vertinimo kriterijai. Todėl tautinio tapatumo suvokimas / pripažinimas ir deklaravimas, kaip tapatinimosi proceso sudedamoji dalis, vyksta kitų tapatumų suvokimo / pripažinimo / deklaravimo kontekste. Paaugliui išgyvenant tapatumo krizę, iškyla ne tik tautinės, bet ir socialinės, kultūrinės, rasinės, religinės ar kitos tapatybės klausimas.

Įvertinant individo tautinį tapatumą, pripažįstama tam tikra šių tyrimų specifika. Socialinio tapatumo egzistavimo pagrindas yra socialinio tapatinimosi procesas, kurio sudedamosios dalys yra grupinis tapatinimasis ir socialinė kategorizacija.

Socialinė kategorija yra klasifikacinės ar tipologinės schemos išskirtas populiacijos vienetas, kurio pobūdį ir sudėtį įvardija, apibrėžia išorinis stebėtojas, atrenkantis klasifikavimo kriterijus ir analitiškai skiriantis šią kategoriją. Empiriškai tiriant socialinį tapatumą kyla klausimas: ar mokslininkų įgyvendinama socialinė kategorizacija, kai socialiniame žmonių junginyje jie išvelgia būdingus skiriamuosius požymius ir juos įvardija kaip šio darinio tapatumo pagrindą, iš tiesų suteikia teisę kalbėti apie tokio tapatumo egzistavimą?

Dar vienas svarbus metodologinis klausimas, kylantis nustatant moksleivių tautinio tapatumo lygmenį, – tai individo atsakymų ir grupei priskiriamų tapatumų santykis. Lieka tyrimo problema, ar individualios tapatinimosi praktikos

atspindi tyrimų grupės tendencijas ir kaip empiriniu tyrimu aptinkamose individualiose praktikoje atskirti, kas yra individualu ir kas sieja bei atskiria bendrai sukurtus socialinius darinius (Kraniauskienė, 2004)?

Be to, taikant anketinę apklausą, lieka situacinio atsakinėjimo tikimybė. Nors anketa pildoma objektyviai anonimiškoje aplinkoje, paaušlys iš klausimyne formuluojamų teiginių ir klausimų gali modeliuoti atsakymus, interpretuodamas, kokio pobūdžio atsakymų tikisi apklausos organizatoriai. Pasirinktas tyrimo metodas negarantuoja, kad kitomis aplinkybėmis, kitoje, laiko ir erdvės požiūriu skirtingoje aplinkoje tas pats moksleivis nurodys visiškai kitokią sau priskiriamą tapatumo ir jo intensyvumo lygmenį.

Atliekant moksleivių pilietiškumo ir tapatumo formavimosi bei raiškos empirinį tyrimą, analizuojant ir interpretuojant tyrimo duomenis, atsižvelgiama į šias tyrimo aplinkybes ir metodologines pastabas.

Pilietiškumo ir tautinio tapatumo ryšio atskleidimas

Siekiant nustatyti pilietiškumo ir tautinio tapatumo ryšį, buvo atliktas 11 klasių moksleivių, besimokančių lietuviškose, rusiškose ir lenkiškose mokyklose, tyrimas (2005) naudojant pagal originalą parengtą klausimyną. Pagrindiniai kintamieji – moksleivių pilietinės elgsenos tipas; respondento sau priskiriamas tapatumas ir jo stiprumas; pasitikėjimo įvairiomis institucijomis lygmuo, socialinio dalyvavimo patirtis.

Pilietinės elgsenos nuostatų raiškos tipologizavimas parengtas pagal M. Klicperovos-Baker pilietiškumo tipų tyrimą (1997), kuriame pagrindiniai pilietiškumo tipą apibūrinantys veiksniai yra: individo santykis su visuomene,

požiūris į valdžios institucijas ir jų vykdomą politiką, savo vaidmens visuomenėje suvokimas, visuomeninių organizacijų efektyvumo vertinimas.

Tautiniam tapatumui fiksuoti buvo taikyta intervalinė skalė. Respondentas galėjo priskirti save kuriai nors tautinei grupei pagal tapatumo intensyvumą, vertinamą 5 balų skale (kurioje vienas reiškia, kad respondentas savęs visiškai nepriskiria ar netapatina su tam tikra tautybe, o 5 – stipriai, visiškai priskiria ar tapatinasi). Respondentai galėjo nurodyti ir įvertinti vieną arba kelis tautinius tapatumus.

Respondentų atranka buvo vykdoma keliomis pakopomis: a) Stratifikuota disproporcinė mokyklų atranka trijose stratosė pagal dėstomą mokomąją kalbą (lietuvių, lenkų, rusų). Atranka atlikta pagal AIKOS sistemos duomenis, pateiktus Švietimo ir mokslo ministerijos. b) Stratifikuota disproporcinė respondentų atranka mokykloje pagal mokymosi profilį – humanitarinis ir realinis. Generalinė tiriamųjų visuma (moksleivių, besimokančių 11 bendrojo lavinimo mokyklų klasėse) – 43 630 moksleivių (apklausiant 592 respondentus, buvo 3,9% paklaida). Tyrimo imtis (N = 669). Apklausoje dalyvavo 43,8% (N = 293) vaikų ir 56,2% (N = 376) merginų, kurių amžiaus vidurkis yra 17,3 metų.

Apklausa vyko šešiose Lietuvos apskrityse – Panevėžio, Tauragės, Klaipėdos, Marijampolės, Kauno, Vilniaus – iš viso 23 vidurinėse mokyklose ir gimnazijose. Apklausti 454 (67,8%) lietuvių, 107 (15,9%) lenkų ir 108 (16,1%) rusų kalba besimokantys moksleiviai.

Apklausiant vienuoliktokus išryškėjo, kad jie, priskirdami save vienai ar kitai tautinei grupei, rinkosi nebūtinai tą tautybę, kuriai galėtų būti formaliai priskiriami pagal mokykloje dėstomą kalbą. Tai reiškia, kad išoriniai ir vidiniai

tautinio tapatumo priskyrimo lygmenys nėra lygiaverčiai. 5 balų įverčiu išreikštą tapatumą, kuris reiškia, kad moksleivis visiškai save tapatina su šia tautine grupe, pasirinko atitinkamai 74,1% lietuvių, 72,2% rusų ir 65,7% lenkų. Lenkiškose mokyklose daugiau moksleivių (20,4%), kurie save tapatina su lietuvių tautine grupe, nei rusų (13,9%), pasirinkusių lietuvių tautinę grupę. Kita vertus, ir mokyklose, kuriose dėstomoji kalba lietuvių, vyrauja ne viena homogeniška tautinė grupė. 14,3% moksleivių save tapatina su rusų tautine grupe ir 11,6% – su lenkų tautine grupe. Tokį mišrų pasirinkimą gali lemti keletas objektyvių ir subjektyvių priežasčių. Pastaruoju metu, vykstant mokyklų tinklo optimizavimui ir reorganizavimui, atsižvelgiant į mažėjantį mokinių skaičių, jungiamos arba išvis naikinamos tautinių mažumų mokyklos. Todėl mokiniai ir jų tėvai yra priversti rinktis kitą mokyklą, kurioje dėstoma ir kita kalba. Be to, vykstant asimiliaciniams ir integraciniams procesams pačioje visuomenėje, tautinių mažumų atstovai rodo iniciatyvą perkelti savo vaikus į lietuviškas mokyklas. Tai leidžia teigti, kad rusų arba lenkų tautybės vaikų perkėlimas į mokyklas, kuriose dėstomoji kalba lietuvių, atskleidžia ir kitataučių bendruomenės asimiliacines nuostatas, kurios gali būti grindžiamos racionalumo (gyvenamosios vietos reikšmė, mokyklos statusas ir prestižas, vaikų ateities planavimas, ją siejant su Lietuvos aukštojo mokslo institucijomis), išorinio susitapatavimo su didesniąja visuomenės dalimi (formaliai sulietuvinama pavardė, vaikai eina į lietuviškas mokyklas, nors priklauso mišrioms arba kitataučių šeimoms) arba atsitiktinėmis aspiracijomis.

Vertinant subjektyvų tautinio tapatumo pasirinkimo ir priskyrimo sau motyvą galima teigti, kad tautiškai mišrioje ir tautinių mažumų šeimoje tapatumo klausimas yra daug sudėtingesnis ir

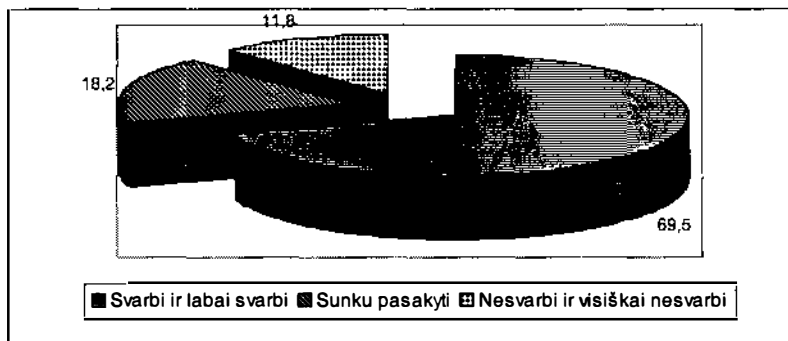
savęs priskyrimas vienai ar kitai tautinei grupei yra problemiškesnis nei lietuvių šeimose.

Gauti tapatumo reikšmingumo įverčiai paaiškina ir dar vieną teorinę prielaidą, kad tautinio tapatumo klausimas XXI amžiaus visuomenėje tampa nebeaktualus. Reikia pažymėti, kad ir nuolat kintančioje visuomenėje, kurioje prioritetiniais veiksniais laikomi asmens lankstumas ir mobilumas, tautinis tapatumas nepraranda savo reikšmės ir įtakos, o atvirkščiai – sudaro visuomenės stabilumo ir tęstinumo pagrindą, formuoja pastovius ir sąmoningus ryšius tarp tos visuomenės atstovų (žr. 1 grafiką).

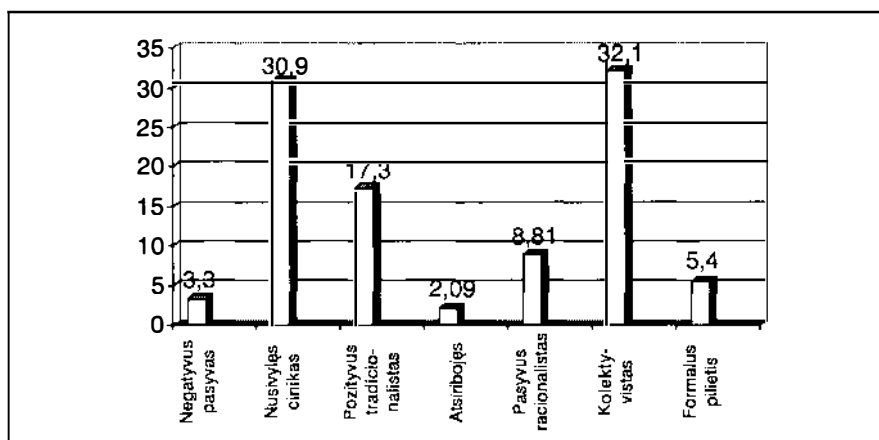
Vertinant tautinio tapatumo svarbą, verta apžvelgti ir tos svarbos raišką pagal dėstomas kalbas. Lietuviškose mokyklose 71,5% besimokančių mokinių sau priskirta tautybė yra svarbi ir labai svarbi, rusų ir lenkų mokyklose atitinkamai tokias nuostatas reiškia 59,3% ir 71,1% moksleivių. Atkreiptinas dėmesys į rusų mokyklose santykinai didžiausią respondentų skaičių (26,9%), kuriems buvo sunku nuspręsti, ar tautinis tapatumas yra reikšmingas jų gyvenime. Ši skaitinė išraiška tik patvirtina prielaidą, kad tautinių mažumų atstovų santykis su savo tautine grupe yra daug sudėtingesnis ir problemiškesnis.

Šiame empiriniame tyrime svarbiausias tapatumo rodiklio nustatymo tikslas buvo sąryšio tarp tautinio tapatumo ir pilietinio elgesio nuostatų išryškėjimas.

Atlikus faktorinę analizę (naudota pagrindinių komponentų analizė (*Principal Component Analysis*) ir rotacijos metodas (Varimax su Kaiser normalizacija)) išaiškėjo, kad tiriamieji pilietinės elgsenos tipai šioje respondentų grupėje „sukrito“ į tam tikrus potipius. Kiekvienam susidariusiam faktoriui pagal jame vyraujančių kintamųjų reikšmes buvo suteiktas sąlyginis pavadinimas (žr. 2 grafiką).

1 grafikas. Lietuvos moksleivių požiūris į tautybės svarbą gyvenime (skaitinė išraiška procentais)

2 grafikas. Lietuvos moksleivių pilietinės elgsenos potipiai (skaitinė išraiška procentais)

Žvelgiant į šių potipių procentinę išraišką matyti, kad iš viso 49,4% apklaustų moksleivių save vertina kaip aktyvios ir pozityvios pilietinės elgsenos atstovus (*pozityvaus tradicionalisto* ir *kolektyvisto* potipiai). Kita vertus, reikėtų labiau atkreipti dėmesį į likusius beveik 50% septyniolikmečių respondentų, kurie priskiriami prie tų pilietinio elgsenos potipių, kuriems būdinga negatyvus piliečio ir visuomenės bei valstybės santykių vertinimas, skeptiškas požiūris į individų iniciatyvą dalyvauti politinėje ir visuomeninėje veikloje, daryti poveikį valdžios sprendimams, jungiantis į visuomenines organizacijas ar inicijuojant įvairias pilietines akcijas.

Faktorinė analizė parodė, kad tarp susidariusių naujų pilietinio elgsenos potipių ir tapatumo bei jo svarbos pripažinimo susidarė tik kelias koreliacinių ryšių. *Pozityvaus tradicionalisto* tipą yra labiau linkę rinktis lietuvių tautybės asmenys (koreliacinis ryšys 0,10) ir šis potipis turi neigiamą koreliaciją su rusų tautybės atstovais (-0,10). Žinoma, tokios nedidelės koreliacijos leidžia kalbėti tik apie vyraujančias pilietiškumo ir tapatumo ryšio tendencijas. Remiantis gautais koreliaciniais ryšiais tarp tautybės ir vieno iš pilietinio elgsenos potipių galima teigti, kad tai atspindi teorinius svarstymus apie lietuvių tautybės atstovų įsitraukimą į viešąją erdvę ir

kitataučių, šiuo atveju rusų nutolinimą nuo visuomeninio gyvenimo, saviizoliacines nuostatas.

Išvados

Socialiniuose moksluose vyrauja nevienareikšmė moksleivių pilietiškumo nuostatų ir tautinio tapatumo formavimosi samprata. Tai lemia skirtingi pilietiškumo ir tautinio tapatumo turinio pūjviai ir tipai bei socialinis, kultūrinis ir istorinis kontekstas, kuriame jie nagrinėjami. Lietuvos atveju svarbu akcentuoti trapias ir fragmentiškas demokratinės gyvenimosi tradicijas, tautiškumo ir pilietiškumo sankirtas globalių integracijos procesų fone.

Teoriniu lygmeniu konstruojamas idealaus pilietiškumo tipas, kurį sudaro teisių ir įsipareigojimų, aktyvaus socialinio dalyvavimo ir sąmoningo tapatumo komponentai. Proporcingas jų pasiskirstymas ir raiška turėtų garantuoti nuoseklų ir kokybišką pilietinės visuomenės tapumą, demokratizacijos proceso sėkmę. Deja, tiek objektyvios, tiek subjektyvios socialinės, politinės ir kultūrinės aplinkybės formuoja prieštaringą pilietiškumo sampratą dabartinėje visuomenėje.

Pilietiškas yra socializacijos procese ugdoma ir formuojama dimensija, daugiausia dėmesio skiriama jaunosios kartos pilietiškumo nuostatų perteikimui ir puoselėjimui. Teoriniai palyginamieji darbai ir empiriniai tyrimai rodo, kad Lietuvoje kuriamas ir palaikomas centralizuotas pilietiškumo ugdymo modelis. Jis yra paremtas universalios mokymo ir lavinimo programomis bei jų įgyvendinimo priemonių kūrimu. Viena vertus, tai sąlygoja demokratijos vertybių puoselėjimo vienovę. Tačiau sunive-

liuotas ir vietos tradicijų bei kultūrinių ypatumų nepaisantis švietimo modelis užtikrina tik formalią ugdymo proceso eigą, kurioje akcentuojamas kognityvinis komponentas, nustumiantis į šalį emocinius aspektus ir pasirengimą aktyviai pilietinei elgsenai.

Atlikus moksleivių empirinį tyrimą ir išanalizavus gautus duomenis, susidarė septyni pilietinės elgsenos faktoriai, kurie sąlyginai ir subjektyviai buvo įvardyti kaip negatyvus pasyvas, nusivylęs cinikas, pozityvus *tradicionalistas*, atsiribojęs, pasyvus racionalistas, *kolektyvistas*, formalus pilietis. Tokių potipių susidarymą lemia ne tik visuomeninės kultūrinės, politinės ir socialinės aplinkybės, bet ir individo bei šeimos lygmeniu besireiškiantys faktoriai. *Kolektyvisto* ir pozityvaus *tradicionalisto* potipių respondentams didelę reikšmę turi šeimoje puoselėjamos tradicinės ir krikščioniškosios vertybės bei joje vyraujantis egalitarinis modelis. Negatyvus pasyvo ir atsiribojusio potipių atstovai išreiškė nepasitikėjimą valdžios institucijomis ir mokykla, neigiamą požiūrį į individo dalyvavimą visuomeninėje veikloje, siekiant daryti poveikį piliečių ir valdžios santykiams.

Tyrimo suformuluota pilietiškumo nuostatų ir tautinio tapatumo ryšio prielaida buvo patvirtinta iš dalies. Teigiamas reikšminis koreliacinis ryšys išryškėjo tarp *pozityvaus tradicionalisto* ir lietuvių tautybės atstovų, kurie savo tapatumą su tauta išreiškė didžiausiu įverčiu. Neigiamas prasminis koreliacinis ryšys išryškėjo tarp rusų tautinės grupės atstovų ir šio pilietinės elgsenos potipio. Remiantis atlikta faktorine duomenų analize, patvirtinamos aktyvesnės lietuvių tautinės grupės pilietinės nuostatos ir kitataučių moksleivių saviizoliacinės tendencijos.

LITERATŪRA

- All-European Study on Education for Democratic Citizenship Policies. Prieiga: www.coe.int
- Andersone I. The Peculiarities of the Identity Formation of a Student in the Context of a Changing Society // *Pedagogika*. 2002, Nr. 57, p. 27–34.
- Berger P. L. *Sociologija*. Vilnius: Litterae Universitatis, 1995.
- Bridges T. *The Culture of Citizenship. Inventing Postmodern Civic Culture*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Bourdieu P. *Practical Reasons. On the Theory of Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Čepienė I. Patriotinio ugdymo problemos šiuolaikinėje mokykloje. *Pedagogika*. 2001, Nr. 55, p. 3–9.
- Dapkienė S. Klasės mokinių savivalda – klasės bendruomenės organizavimo metodas. *Pedagogika*. 2002, Nr. 56, p. 52–57.
- Degėsys L. Lietuvių pilietiškąji kasdienybė: meta-fizinis žvilgsnis // R. Grigas, L. Klimka (sudarytojai). *Tautinės tapatybės dramaturgija*. Vilnius: VPU leidykla, 2005. P. 311–328.
- Dudley J. Higher Education Policy and the Learning Citizen // A. Petersen, I. Barns, J. Dudley, P. Haris (ed.). *Poststructuralism, Citizenship and Social Policy*. London: Routledge, 1999.
- Edensor T. *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Oxford: Berg, 2002.
- Erikson E. H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968.
- Falk R. *On Humane Governance: Toward a New Global Politics. The World Order Models Project Report of the Global Civilization Initiative*. Cambridge: Polity Press, 1995.
- Habermas J. *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe* // R. Beiner (ed.). *Theorizing Citizenship*. New York: State University of New York Press, 1995. P. 255–277.
- Janoski T. *Citizenship and Civil Society: a Framework of Rights and Obligations in Liberal, Traditional, and Social Democratic Regimes*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Jenkins R. *Social Identity*. London: Routledge, 1996.
- Juozokienė R. Tautinis ugdymas – svarbi pilietinio ugdymo sąlyga, Lietuvai integruojantis į Europos Sąjungą. *Pedagogika*. 2002, Nr. 64, p. 76–84.
- Klicperova-Baker M. *Ready for Democracy. Civic Culture and Civility With a Focus on Czech society*. Prague: Academy of Sciences of the Czech Republic, 1999.
- Kraniauskienė S. Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografijose. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. 2004, Nr. 2, p. 40–52.
- Marshall T. H. *Class, citizenship, and social development: essays*. Garden City, New York: Doubleday, 1965.
- Miller D. In Defense of Nationality // *Journal of Applied Philosophy*. 1993, no. 10.1 p. 45–68.
- Modern Roots. *Studies of National Identity*. A. Dieckhoff, N. Gutierrez (eds.). Aldershot: Ashgate, 2001.
- Peterson R. D., Wunder D. F., Mueller H. L. *Social Problems: Globalisation in the Twenty-First Century*. New Jersey: Prentice Hall, 1999.
- Pilietinis ugdymas mokykloje. Vilnius. 1998.
- Rawls J. A. *Theory of Justice*. Cambridge: Polity Press, 1993.
- Tajfel H. Instrumentality, Identity and Social Comparison // H. Tajfel (ed.). *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Tamir Y. *Liberal Nationalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993.
- Tamošiūnas T., Šutinienė I., Krukauskienė E., Trinkūnienė L., Bubelienė J. Mokykla etniškai mišriuose regionuose. Socialinės – pilietinės – pedagoginės ugdymosi sąlygos. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2003.
- The Origins of National Interests. G. Chafetz, M. Spirtas, B. Frankel (ed.). London: Cass, 1999.
- Tyrimas „Youth in Europe 2003. Prieiga: http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/
- Zaleskienė I. Brestančio piliečio kompetencijos ir jų ugdymas // *Pedagogika*. 2002, Nr. 64, p. 85–89.
- Waeber O. Identity, Communities and Foreign Policy Discourse Analysis as Foreign Policy Theory // L. Hansen, O. Waeber (eds.) *European Integration and National Identity. The Challenge of the Nordic States*. London: Routledge, 2002. P. 25–39.

PRECONDITIONS OF FORMATION OF LITHUANIAN SCHOOLCHILDREN'S CITIZENSHIP AND NATIONAL IDENTITY

Asta Ranonytė

Summary

National identity and citizenship are the most significant phenomena in the context of European integration. The text of this article reveals the main components of these two concepts and describes social, political, cultural and historical factors which influence the formation and the expression of citizenship and

national identity. The theoretical background and empirical study of pupils at the age of 17 provide the opportunity to analyse the relationship between civic attitudes and national identity, to characterise the main differences of perception of these phenomena among the ethnic groups of Lithuanian, Russian and Polish pupils.

Įteikta: 2005 12 09

Priimta: 2005 12 30